

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Bevolkingontwikkeling en armoede in laat- Republikeins Italië

Ligt, L. de

Citation

Ligt, L. de. (2003). *Bevolkingontwikkeling en armoede in laat-Republikeins Italië*. Leiden: Universiteit Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4493>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4493>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Bevolkingsontwikkeling en armoede in laat-Republikeins Italië

Rede uitgesproken door

prof. dr. L. de Ligt

bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar
op het gebied van de Oude Geschiedenis en
Griekse en Latijnse Epigrafiek
aan de Universiteit Leiden
op 28 maart 2003

Mijnheer de rector magnificus, zeer gewaardeerde toehoorders,

Eén van de meest tot de verbeelding sprekende episoden uit de geschiedenis van de Romeinse Republiek is het optreden van Tiberius Sempronius Gracchus die in zijn hoedanigheid van volkstribuun in 133 v. Chr. een spectaculaire landverdelingswet indiende. Kern van het wetsvoorstel was de reactivering van een reeds bestaande norm volgens welke niemand meer dan 125 hectare staatsland mocht occuperen. De aldus vrijgekomen publieke grond moest onder verarmde boeren worden verdeeld, opdat dezen weer een acceptabel en vooral kinderrijk bestaan zouden kunnen opbouwen.¹

Zoals onder oudhistorici te doen gebruikelijk, is het doel van deze *lex Sempronia agraria* voorwerp van fel debat. Enigszins vereenvoudigend kan men hierbij tussen een pessimistische en een optimistische school onderscheiden. De pessimisten zien het optreden van Tiberius Gracchus als een vergeefse maar begrijpelijke reactie op de afname van het aantal vrije boeren-burgers en de daarmee corresponderende groei van het aantal landbouwsclaven. In deze optiek zou de in 133 v. Chr. voorgestelde landverdelingswet primair een militair-demografisch doel hebben gehad. Tot 107 v. Chr. werd immers vastgehouden aan de regel dat alleen burgers met een bepaald minimumvermogen voor de legerdienst opgeroepen konden worden. Het verdelen van percelen staatsland onder arme burgers was dus een probaat middel om het aantal potentiële recruten te vergroten.² Deze interpretatie stemt overeen met het getuigenis van de tweede-eeuwse auteur Appianus, die expliciet zegt dat Tiberius Gracchus niet zozeer verarmde burgers tot welstand (*euporia*) wilde brengen als wel de *euandria*, d.w.z. de aanwezigheid van voldoende weerbare mannen, wilde bevorderen.³

Tegenover deze pessimistische interpretatie staat de opvatting van de optimisten. Dezen bedienen zich bij voorkeur van archeologisch materiaal en wijzen op de materiële resten van talloze boerderijen waarvan een aanzienlijk percentage uit de laatste twee eeuwen v. Chr. lijkt te dateren.⁴ Met de landhervormingen van Tiberius Gracchus kunnen de aanhangers van deze richting niet goed uit de voeten. Vanaf ongeveer 1980 wordt echter door een groeiend aantal geleerden betoogd dat de *lex Sempronia agraria* geen militair-demografisch doel kan hebben gediend.⁵ Een recent voorbeeld is te vinden in een artikel van de Italiaanse oudhistoricus Lo Cascio, die aannemelijk tracht te maken dat deze wet niet begrepen moet worden als een poging om een zijns inziens imaginaire afname van de burgerbevolking een halt toe te roepen maar als een middel om verarmde plattelanders van nieuwe bestaansmogelijkheden te voorzien.⁶ In feite is dit een exacte omkering van Appianus' mededeling dat het Tiberius Gracchus niet om *euporia* maar om *euandria* te doen was.

In plaats van nogmaals Appianus en de archeologische bronnen tegen elkaar af te wegen, wil ik vandaag een andere weg bewandelen. Om precies te zijn is het mijn intentie mij te begeven op het glibberige pad van de historische demografie. Eén van de doelstellingen van deze excursie is nader licht te werpen op de demografische achtergrond waartegen het optreden van Tiberius Gracchus moet worden geplaatst. Het

Tabel 1. *Demografische ontwikkelingen in Italië (225-28 v. Chr.) volgens Hopkins*

A – De bevolking van Italië, 225-28 v. Chr.				
	mannen, vrouwen en kinderen		volwassen mannen (17 jaar en ouder)	
	225 v. Chr.	28 v. Chr.	225 v. Chr.	28 v. Chr.
Vrije personen	4.500.000	4.000.000	1.350.000	1.220.000
Slaven	<u>500.000</u>	<u>2.000.000</u>	<u>150.000</u>	<u>600.000</u>
Totaal	5.000.000	6.000.000	1.500.000	1.820.000
B – Plattelanders en stedelingen				
Vrije platte-landsbevolking	4.100.000	2.900.000	1.230.000	870.000
Slaven op platteland	}? 500.000	1.200.000	}? 150.000	360.000
Slaven in stad		800.000		240.000
Vrije inwoners Italische steden	250.000	500.000	75.000	150.000
Vrije inwoners Rome	150.000	600.000	45.000	200.000
Totaal	5.000.000	6.000.000	1.500.000	1.820.000
C – Migratie vanuit Italië naar overzeese gebieden (mannen van 17 jaar en ouder)			D – Afname vrije plattelandsbevolking (mannen van 17 jaar en ouder)	
vóór 69 v. Chr.	125.000		naar overzeese gebieden, 225-28 v. Chr.:	265.000
69-49 v. Chr.	25.000		naar Italische steden:	<u>100.000</u>
49-28 v. Chr.	<u>165.000</u>		Totale afname	365.000
Subtotaal	315.000			
gesneuveld of dubbel geteld	<u>50.000</u> –			
Netto migratie	265.000			

is echter mijn vaste overtuiging dat een reconstructie van de demografische situatie in Italië omstreeks 133 v. Chr. alleen tot stand kan worden gebracht binnen het kader van een globale studie naar de bevolkingsontwikkeling in Italië tussen 225 en 28 v. Chr. Wij zullen derhalve aandacht moeten besteden aan de zeer uiteenlopende visies die in de afgelopen decennia op deze bredere problematiek zijn ontwikkeld.

Het vertrekpunt van vrijwel al het sinds 1970 verrichte onderzoek is Peter Brunt's *Italian Manpower* waarvan de eerste editie in 1971 verscheen. Op basis van een analyse van de in de literaire bronnen overgeleverde censuscijfers concludeerde Brunt dat de Romeinse burgerbevolking in de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. sterk groeide maar vervolgens min of meer stabiel bleef. Deze visie staat in direct verband met Brunt's opvatting dat diegenen die rond 150 v. Chr. het Romeinse burgerrecht hadden, er maar nauwelijks in slaagden zoveel kinderen voort te brengen als nodig waren om een daling van het aantal burgers te voorkomen. De belangrijkste factor die de reproductie van de burgerij bemoeilijkte was de door de literaire bronnen aangeduide verarming van steeds grotere aantallen Romeinen. Daarbij ontwaart Brunt een toename van het aantal ex-slaven binnen de Romeinse burgerij. Tot in de late Republiek gold namelijk de regel dat slaven of slavinnen die door een Romeins burger werden vrijgelaten ook zelf het burgerrecht verwierven.⁷ Zonder deze niet-natuurlijke aanvulling van het burgerbestand zou het aantal *cives* – aldus Brunt – waarschijnlijk niet op peil hebben kunnen blijven.⁸

Voortbouwend op het werk van Brunt concludeerde de Britse oudhistoricus Hopkins in 1978 dat de vrije bevolking van Italië tussen 225 en 28 v. Chr. daalde van ongeveer 4,5 miljoen naar circa 4 miljoen (tabel 1). Op het platteland ging de vrije bevolking zelfs nog harder achteruit: waren er in 225 v. Chr. 4,1 miljoen vrije plattelanders, in 28 v. Chr. waren het er nog maar 2,9 miljoen, een daling van bijna 30 %. Tegenover deze afname van het aantal vrije personen stond een spectaculaire stijging van het aantal slaven: ca. 2 miljoen in 28 v. Chr. tegenover een half miljoen in 225 v. Chr. Als gevolg van deze laatste ontwikkeling steeg de bevolking van Italië – ondanks de terugloop van de vrije bevolking – toch met 20 %, van 5 miljoen in 225 v. Chr. tot 6 miljoen in 28 v. Chr.⁹

Na de berekeningen van Brunt en Hopkins is het enige tijd stil gebleven. Recentelijk zijn er echter historici opgestaan die een volledig ander geluid hebben laten horen. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze dissidente stroming is de eerder genoemde Lo Cascio, volgens wiens schattingen Italië in 28 v. Chr. meer dan 12 miljoen vrije inwoners zou hebben geteld.¹⁰ Terugredenerend naar het jaar 133 v. Chr. komt men – uitgaande van een jaarlijkse bevolkingsgroei van 0,5 % – uit op een vrije bevolking van ongeveer 7 miljoen. Inmiddels heeft de Oostenrijkse oudhistoricus Scheidel Lo Cascio's theorie echter op overtuigende wijze weerlegd,¹¹ zodat de vroeg-eenentwintigste eeuwse onderzoeker is teruggeworpen op het door Brunt en Hopkins bijeengebrachte cijfermateriaal.

Daling of stijging van de vrije bevolking?

Nu de frontale aanval van Lo Cascio is mislukt, bestaat het gevaar dat de door hem bestreden opvatting een onaantastbare status krijgt. Mijns inziens zijn er echter ook bij de huidige stand van de discussie goede redenen om de standaardreconstructie van vraagtekens te voorzien. Alvorens de door Brunt en Hopkins gehanteerde schattingen aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, wil ik u echter attenderen op het feit dat de door beide geleerden gepostuleerde afname van de vrije bevolking van Italië niet betekent dat er in 28 v. Chr. minder vrije personen van Italische *origine* waren dan in 225 v. Chr.¹² Een blik op de rubrieken C en D laat immers zien dat in de laatste twee eeuwen v. Chr. ca. 265.000 volwassen mannen Italië verlieten. Telt men dit getal op bij het onder rubriek A vermelde aantal van 1,22 miljoen in Italië woonachtige volwassen mannen in 28 v. Chr., dan komt men op 1.485.000 volwassen vrije mannen met een Italische achtergrond. Dat betekent dat zelfs volgens het in mijn ogen te pessimistische scenario van Brunt en Hopkins de vrije bevolking van Italische origine in 28 v. Chr. 10% groter was dan zij in 225 v. Chr. was geweest.

Hoewel deze bescheiden groei van 10% over een tijdvak van twee eeuwen op zichzelf niet oninteressant is, moet vandaag vooral de vraag worden gesteld hoe betrouwbaar de schattingen van het totale aantal vrije inwoners van Italië in resp. 225 en 28 v. Chr. zijn. De eerste opmerking die ik hierover zou willen maken is dat het onder 28 v. Chr. genoemde cijfer van 4 miljoen berust op de Augusteïsche censuscijfers die – anders dan de republikeinse censuscijfers – niet alleen het weerbare deel van de burgerij maar ook vrouwen en kinderen moeten omvatten.¹³ Dit laatste in aanmerking nemend, is er weinig reden om aan de globale betrouwbaarheid van het cijfer voor 28 v. Chr. te twijfelen.

Ook het cijfer voor 225 v. Chr. moet echter met een kritisch oog worden gezien. Raadpleging van de door Hopkins geboden toelichting leert ons dat het getal van 4,5 miljoen verkregen is door twee schattingen van Brunt bij elkaar op te tellen. In het vierde hoofdstuk van zijn *Italian Manpower* rekent Brunt zijn lezers namelijk voor dat het aantal vrije inwoners van Midden- en Zuid-Italië in 225 v. Chr. ca. 3 miljoen moet hebben belopen, terwijl hij op blz. 121 van hetzelfde werk de vrije bevolking van Gallia Cisalpina op 1,4 miljoen stelt. Bij de betrouwbaarheid van beide cijfers kunnen en moeten echter grote vraagtekens worden geplaatst. Om te beginnen valt bij herlezing van Brunts monografie op dat hij ten aanzien van de vrije bevolking van Gallia Cisalpina zeer uiteenlopende suggesties doet. Zo blijkt het getal van 1,4 miljoen terug te gaan op een passage waarin het aantal weerbare mannen in Gallia Cisalpina op 300.000 à 500.000 wordt geschat. Zelfs oppert Brunt de mogelijkheid dat het gebied aan het begin van de Keizertijd niet meer dan 250.000 weerbare mannen telde.¹⁴ Houdt men nu de lage schatting van 300.000 weerbare mannen aan, dan komt men op niet meer dan 900.000 à 1.000.000 vrije Galliërs in Noord-Italië.¹⁵ Het aantal vrije inwoners van Italië zou dan zowel in 225 v. Chr. als in 28 v. Chr. ongeveer 4 miljoen hebben bedragen.¹⁶

Nog grotere twijfels ten aanzien van de soliditeit van de door Hopkins geboden

reconstructie rijzen wanneer ook het tweede basiscijfer aan een nader onderzoek wordt onderworpen. Laat ik beginnen met op te merken dat het getal van 3 miljoen vrije inwoners van Midden- en Zuid-Italië in 225 v. Chr. met behulp van ingenieuze berekeningen is afgeleid uit een enkele passage uit het werk van Polybius. Het gaat om een overzicht van het militaire potentieel van de Romeinen en hun Italische bondgenoten in 225 v. Chr., d.w.z. kort voor het uitbreken van de Tweede Punische Oorlog.¹⁷ Wat deze passage zo waardevol maakt is dat Polybius gedetailleerde informatie verstrekt over het aantal manschappen dat verschillende groepen bondgenoten op de been konden brengen. Zo zouden de Romeinen en Campaniërs tezamen over een potentieel van 250.000 voetsoldaten en 23.000 ruiters hebben beschikt, de Latijnse bondgenoten over 80.000 voetsoldaten en 5000 ruiters, de Samnieten over 70.000 voetsoldaten en 7000 ruiters etc. etc. (tabel 2).

Tabel 2. *De Romeinen en hun bondgenoten in 225 v. Chr.*
(op basis van Pol. 2.24)

	Voetsoldaten	Ruiters
Romeinen en Campaniërs	250.000	23.000
Bondgenoten		
Latijnen	80.000	5.000
Samnieten	70.000	7.000
Apuliërs	50.000	6.000 (?)
Lucaniërs	30.000	3.000
Abruzzi-volkeren	30.000 (?)	4.000
Etrusken	50.000+	4.000 (?)
Umbriërs	20.000	2.000 (?)
Totaal	580.000+	54.000

De vraag is nu hoe deze cijfers moeten worden geïnterpreteerd. Uit het feit dat bij de census van 234/3 v. Chr. ca. 270.000 weerbare burgers werden geteld trekt Brunt de mijns inziens juiste conclusie dat het door Polybius genoemde getal van 273.000 Romeinse en Campaanse manschappen het totaal van de weerbare burgers representeert, ongeacht hun leeftijd.¹⁸ Bij zijn behandeling van de Italische bondgenoten kiest Brunt echter voor een andere interpretatie. In dit geval zou het namelijk niet om totalen van weerbare mannen maar uitsluitend om aantallen *iuniores* gaan, d.w.z. om weerbare mannen tussen de 17 en 45 jaar. Dat zou betekenen dat men de cijfers voor de bondgenoten met ca. 30 % moet ophogen om ze met de cijfers voor de *cives Romani* op één lijn te brengen. Het resultaat ziet u in tabel 3, waar het door Polybius geboden cijfer voor de *cives* in kolom 2 is geplaatst maar de getallen voor de bondgenoten in kolom 1. De eerder genoemde schatting van 3 miljoen vrije inwoners is verkregen door de cijfers voor de Romeinen en hun bondgenoten eerst met resp. 10 en

20 % op te hogen¹⁹ en de verkregen aantallen met iets meer dan 3²⁰ te vermenigvuldigen teneinde tot een schatting van de totale vrije bevolking te komen. Meer dan 2/3 van de vrije bevolking bestond immers uit vrouwen en kinderen, inclusief jongens die de leeftijd van 17 jaar nog niet hadden bereikt.

Tabel 3. *De vrije bevolking van Italië in 225 v. Chr. volgens Brunt*

	1 <i>Iuniores</i> (ongecorrig.)	2 volw. mannen (ongecorrig.)	3 volw. mannen (gecorrigeerd)	4 totale vrije bevolking
Romeinen	205.000	273.000	300.000	923.000
Latijnen	85.000	111.000	134.000	431.000
‘Samnieten’	77.000	103.000	123.200	390.000
Apuliërs	56.000	75.000	89.600	284.000
Abruzzi- volkeren	34.000	45.000	54.400	172.000
Etrusken	54.000	72.000	86.400	274.000
Umbriërs	22.000	29.000	35.200	111.000
Lucaniërs	33.000	44.000	52.800	167.000
Subtotaal	566.000	752.000	875.600	2.752.000
Bruttiërs en Grieken			66.000	210.000
Totaal			941.600	2.962.000

In plaats van op de precieze details van deze berekening in te gaan wil ik de vraag opwerpen of Brunt wel gelijk heeft wanneer hij stelt dat de cijfers voor de bondgenoten op mannen onder de 46 jaar betrekking hebben. Is het immers niet een vreemde veronderstelling dat de getallen van Polybius in het geval van de Romeinen wel maar in het geval van de bondgenoten niet op alle weerbare mannen betrekking hebben? In een recent artikel heeft Lo Cascio dan ook betoogd dat als de cijfers voor de bondgenoten als aantallen *iuniores* moeten worden gelezen, men ook het cijfer van 273.000 burgersoldaten in deze zin moet interpreteren.²¹ Mijns inziens is de juiste conclusie echter precies de tegenovergestelde: alle door Polybius genoemde getallen staan voor totalen van weerbare mannen, inclusief diegenen die de leeftijd van 45 waren gepasseerd.²² Kiest men echter voor deze voor de hand liggende interpretatie, dan moeten de schattingen voor de bondgenoten in elk geval met 25 % worden verlaagd. Past men deze correctie toe, dan blijken Midden- en Zuid-Italië in 225 v. Chr. niet 3 miljoen maar slechts 2,5 miljoen vrije inwoners te hebben geteld. Zelfs wanneer Brunt zeer wankel schatting van het aantal vrije inwoners van Gallia Cisalpina wordt gehandhaafd, voert deze herberekening tot de conclusie dat Italië in 225 v. Chr. ca. 3,9 miljoen vrije bewoners telde. Omdat het aantal vrije bewoners van Italië in 28 v. Chr.

op ca. 4 miljoen kan worden gesteld, is in mijn reconstructie van een daling van de vrije bevolking derhalve geen sprake. Wordt Brunts schatting van het aantal Cisalpijnse Galliërs in 225 v. Chr. in neerwaartse richting aangepast, dan komt zelfs een toename van de vrije bevolking van Italië met enkele honderdduizenden in het verschiet!²³

De ontwikkeling van de vrije plattelandsbevolking en het aantal slaven

Een geheel andere vraag is die naar de woonplaats van de vrije inwoners van Italië in het onderzochte tijdvak. Houdt men de schattingen van Hopkins aan (tabel 1), dan telden Rome en de overige steden van Italië in 225 v. Chr. tezamen ca. 400.000 vrije inwoners. Vanaf de tweede eeuw v. Chr. begon dit aantal op te lopen, in eerste instantie vooral door de groei van Rome, in de eerste eeuw v. Chr. ook door de groei van talrijke andere Italische steden. Volgens de niet onrealistisch ogende schattingen van Hopkins steeg het aantal vrije stedelingen aldus tot ca. 1,1 miljoen in 28 v. Chr. Gaat men er nu van uit dat de vrije bevolking van Italië in 225 v. Chr. 3,9 miljoen vrije inwoners telde tegenover 4 miljoen in 28 v. Chr., dan blijkt de vrije plattelandsbevolking in het onderzochte tijdvak niet – zoals Hopkins aanneemt – met 1,2 miljoen te zijn gedaald maar met slechts ca. 600.000.

Ter verklaring van deze afname kan een aantal factoren worden aangevoerd. In de eerste plaats kan worden gedacht aan de effecten van de burgeroorlogen van de eerste eeuw v. Chr. en aan de uitzending van grote groepen Italiërs naar overzeese gebieden. Een enkele blik op de door Brunt en Hopkins bijeengebrachte cijfers brengt aan het licht dat de daling van het aantal vrije plattelanders voor een belangrijk deel kan worden verklaard door de emigratie van honderdduizenden Italiërs in de eerste eeuw v. Chr.²⁴ Daarnaast hebben wij rekening te houden met de demografische effecten van het ontstaan en voortbestaan van de metropool Rome waarvan de bevolking in de laatste decennia van de Republiek aangroeide tot ca. 1 miljoen. Wanneer de leefomstandigheden in deze enorme stad net zo ongunstig waren als die in andere grote pre-industriële steden – en dat was ongetwijfeld het geval²⁵ – moet het stedelijke sterftecijfer het geboortecijfer aanzienlijk hebben overstegen. Met andere woorden, zonder een voortdurende toestroom van immigranten zou de bevolking van Rome gestaag zijn geslonken. Enige jaren geleden heeft Jongman betoogd dat de gezamenlijke steden van Italië jaarlijks zelfs meer immigranten nodig hadden dan het platteland van Italië kon leveren.²⁶ De aan deze stelling ten grondslag liggende berekening is voor kritiek vatbaar.²⁷ Desalniettemin valt niet te ontkomen aan de conclusie dat Rome vanaf de late Republiek de volledige natuurlijke bevolkingsaanwas in Italië absorbeerde, zodat van een feitelijke groei niet langer sprake was. Een voor de hand liggende parallel is de situatie in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in de 17de eeuw. Ook daar werd immers een aanvankelijk forse bevolkingsgroei door de toegenomen urbanisatie tot staan gebracht.²⁸

Een laatste factor waaraan aandacht moet worden besteed is de toeneming van het aantal slaven. Volgens Hopkins en anderen waren er aan het begin van de Kei-

zertijd in Italië ca. 2 miljoen slaven, van wie er 1,2 miljoen op het platteland te vinden zouden zijn geweest. Neemt men deze cijfers serieus, dan valt nauwelijks te ontkomen aan de conclusie dat enorme aantallen plattelanders door de gestage verbreiding van de landbouwslavernij werden verdrongen. Hopkins vat deze visie, die hij inderdaad tot de zijne maakt, als volgt samen: “Roman peasant soldiers were fighting for their own displacement”.²⁹ In werkelijkheid is de schatting van 2 miljoen slaven echter weinig meer dan een ongefundeerde gissing die vooral ingegeven lijkt te zijn door de wens om van Romeins Italië een echte slavenmaatschappij te maken waarin ca. 1/3 van de bevolking in een onvrije positie verkeerde. Het is natuurlijk geen toeval dat het door Hopkins gereconstrueerde verhoudingsgetal overeenstemt met het percentage slaven in het zuidelijke deel van de Verenigde Staten voor de Amerikaanse Burgeroorlog.³⁰ In het geval van Rome bestaat er geen enkele twijfel dat grote aantallen slaven werden ingezet op plantage-achtige bedrijven die zich vooral toelegden op de commerciële productie van wijn en olijfolie. Hieruit volgt echter op geen enkele wijze dat het aantal landbouwsclaven boven de 1 miljoen lag. Zelfs zijn er argumenten voor een veel lagere schatting aan te voeren. Zo is onlangs berekend dat alle in de steden van Italië geconsumeerde wijn en olijfolie op minder dan 200.000 hectaren landbouwgrond kon worden geproduceerd.³¹ Wanneer per hectare één slaaf benodigd was – de Romeinse agronomen gaan uit van ongeveer 1 slaaf per 2 hectare³² –, zouden er voor de commerciële verbouw van wijn en olijven niet meer dan 200.000 slaven nodig zijn geweest. Omdat op de meeste plantages ook het door de slaven geconsumeerde graan werd verbouwd, lag het werkelijke aantal slaven natuurlijk hoger. Maar zelfs wanneer men het hiervoor benodigde aantal slaven op 150.000 stelt³³ en vervolgens nog eens 150.000 opzieners, transporteurs en herders toevoegt, komt men niet boven de 500.000 landbouwsclaven uit. Dat deze berekening kan worden verfijnd zal duidelijk zijn. Niettemin lijkt nu al vast te staan dat het getal van 1,2 miljoen landbouwsclaven alleen kan worden gehandhaafd door aan te nemen dat meer dan de helft van alle Italische landbouwsclaven in de graanbouw werd ingezet; en dat is een opvatting die tot op heden door geen enkele oudhistoricus is verdedigd.³⁴ Ik concludeer dat het op zijn minst zeer wel mogelijk is dat het aantal landbouwsclaven aan het begin van de Keizertijd aanzienlijk lager lag dan Brunt, Hopkins en anderen hebben gesuggereerd.³⁵ En dat betekent natuurlijk dat de verdringing van de vrije plattelandsbevolking veel minder ver is voortgeschreden dan velen ons hebben willen doen geloven.

Daling of stijging van het aantal Romeinse burgers?

Met deze problematiserende bespreking van de globale reconstructies van Brunt en Hopkins heb ik de weg willen vrijmaken voor de behandeling van een kleiner thema op het terrein van de demografische geschiedenis van Italië. In het laatste gedeelte van deze oratie wil ik namelijk aandacht besteden aan dat deel van de Italische bevolking dat voorafgaande aan de Bondgenotenoorlog (91-88 v. Chr.) in de rechtspositie van Romeins burger verkeerde. De hoofddoelstelling van dit deel van het onderzoek is het creëren van een grotere mate van helderheid met betrekking tot de achtergrond van

de landhervormingen van Tiberius Gracchus waarmee volgens velen een demografisch-militair doel werd nagestreefd.

Waar de eerste helft van mijn betoog uiteindelijk steunde op de gegevens van Polybius en de Augusteïsche censuscijfers, behelst het tweede en laatste deel vooral een analyse van de vóór-Augusteïsche censuscijfers die door de antieke bronnen – meestal Livius – worden vermeld (tabel 4).

Tabel 4. *Censuscijfers volgens de literaire bronnen (265 v. Chr.-14 n. Chr.)*

Jaar	Censuscijfer	Bron
265/4 v. Chr.	292.234	Eutrop. 2.18
252/1 v. Chr.	297.797	<i>Per. Liv.</i> 18
247/6 v. Chr.	241.712	<i>Per. Liv.</i> 19
241/0 v. Chr.	260.000	Hieronym. Ol. 134.1
234/3 v. Chr.	270.713	<i>Per. Liv.</i> 20
209/8 v. Chr.	137.108	Liv. 27.36
204/3 v. Chr.	214.000	Liv. 29.37
194/3 v. Chr.	143.704	Liv. 35.9
189/8 v. Chr.	258.318	Liv. 38.36
179/8 v. Chr.	258.794	<i>Per. Liv.</i> 41
174/3 v. Chr.	269.015	Liv. 42.10
169/8 v. Chr.	312.805	<i>Per. Liv.</i> 45
164/3 v. Chr.	337.022	<i>Per. Liv.</i> 46
159/8 v. Chr.	328.316	<i>Per. Liv.</i> 47
154/3 v. Chr.	324.000	<i>Per. Liv.</i> 48
147/6 v. Chr.	322.000	Euseb. Armen. Ol. 158.3
142/1 v. Chr.	327.442	<i>Per. Liv.</i> 54
136/5 v. Chr.	317.933	<i>Per. Liv.</i> 56
131/0 v. Chr.	318.823	<i>Per. Liv.</i> 59
125/4 v. Chr.	394.736	<i>Per. Liv.</i> 60
115/4 v. Chr.	394.336	<i>Per. Liv.</i> 63
86/5 v. Chr.	463.000	Hieronym. Ol. 173.4
70/69 v. Chr.	910.000	Phlegon fr. 12.6
28 v. Chr.	4.063.000	<i>Res Gestae</i> 8.2
8 v. Chr.	4.233.000	<i>Res Gestae</i> 8.3
14 n. Chr.	4.937.000	<i>Res Gestae</i> 8.4

Voordat aan dit materiaal enige conclusie kan worden verbonden, is echter een aantal inleidende opmerkingen op zijn plaats. In de eerste plaats zij gezegd dat alle cijfers die op de periode vóór het uitbreken van de Eerste Punische Oorlog (264-241 v. Chr.) betrekking hebben, als onbetrouwbaar gelden. De cijfers voor de eerste decennia van de Republiek lijken zelfs volledig uit de lucht gegrepen te zijn. De meeste oudhistorici

zijn het er echter over eens dat de cijfers voor het tijdvak 264-28 v. Chr. een beter zicht bieden op de achterliggende demografische realiteit, hetgeen natuurlijk niet betekent dat er overeenstemming bestaat over de vraag hoe wij ons die realiteit moeten voorstellen.³⁶ De cruciale vraag in dezen is welk deel van de mannelijke burgerbevolking in de censuscijfers is verdisconteerd. Na een uitputtende analyse van alle gegevens en alle argumenten heeft Brunt de mijns inziens onaanvechtbare conclusie getrokken dat de censuscijfers in beginsel staan voor alle mannelijke burgers van 17 jaar en ouder. Dit betekent dat, anders dan sommige geleerden hebben beweerd, ook proletariërs en burgers zonder stemrecht, de zogenaamde *cives sine suffragio*, bij de census werden meegeteld.³⁷

Ook wie Brunts interpretatie volgt, ziet zich echter nog voor een aantal problemen geplaatst. Zo vertonen de censuscijfers voor het tijdvak 208-173 v. Chr. een aantal merkwaardige dalingen en stijgingen. Voor sommige van deze fluctuaties kan een plausibele verklaring worden gegeven;³⁸ in andere gevallen lijkt er echter sprake te zijn van een schrijffout van een antieke of middeleeuwse kopiist. Hoewel met behulp van demografische modellen op dit front wellicht nog winst kan worden geboekt, sluit ik mij vandaag aan bij de algemeen aanvaarde opvatting dat de censuscijfers voor het tijdvak 208-173 v. Chr. talloze speculaties maar weinig onomstreden conclusies toelaten.³⁹ Daarentegen zijn er redenen om aan te nemen dat het cijfer voor 168 v. Chr. min of meer betrouwbaar is. In de eerste plaats meldt Livius dat de censoren van 169/168 – in afwijking van de gebruikelijke procedure – ook verlofgangers van buiten Italië opererende legereenheden in hun telling betrokken.⁴⁰ Dat lijkt erop te wijzen dat deze magistraten zich meer dan hun voorgangers inspanden om tot een betrouwbaar resultaat te komen. Belangrijker is echter dat het voor 168 v. Chr. overgeleverde getal van ca. 313.000 tot op zekere hoogte wordt bevestigd door de cijfers voor de volgende decennia die zonder enige uitzondering boven de 300.000 liggen.⁴¹

Wanneer het censuscijfer voor 168 inderdaad betrouwbaar is, kan worden geconcludeerd dat de Romeinse burgerbevolking 34 jaar na het einde van de Tweede Punische Oorlog ongeveer even groot was als zij bij het uitbreken van die oorlog in 218 v. Chr. was geweest.⁴² Voor het betoog van vandaag is het evenwel interessanter de bevolkingsontwikkeling ná 168 v. Chr. aan een nader onderzoek te onderwerpen. Bezieet men de censuscijfers voor het tijdvak 168-130 v. Chr., dan krijgt men de indruk dat het aantal Romeinse burgers in deze periode aanvankelijk licht steeg maar vervolgens geleidelijk begon te dalen. Het is natuurlijk aantrekkelijk om met Brunt en vele anderen de neerwaartse tendens in de decennia vóór 133 v. Chr. te interpreteren als de demografische achtergrond van de landverdelingswet van Tiberius Gracchus. De *lex Sempronia agraria* van 133 v. Chr. lijkt immers bedoeld te zijn geweest om een kennelijk ingetreden daling van het aantal recruteerbare *cives* een halt toe te roepen. Het is echter zeer de vraag of de censuscijfers en het wetsvoorstel van 133 v. Chr. zich op deze wijze met elkaar in verband laten brengen. Het relatief lage cijfer van ca. 319.000 voor het jaar 130 v. Chr. wordt namelijk gevolgd door veel hogere getallen voor de jaren 124 en 114 v. Chr. Wanneer we de censuscijfers voor deze beide jaren

mogen geloven, lag het aantal weerbare mannelijke burgers in het laatste kwart van de tweede eeuw v. Chr. rond de 400.000. Aangezien het – anders dan sommige geleerden hebben beweerd⁴³ – uiterst onaannemelijk lijkt dat het aantal weerbare mannen tussen 130 en 124 v. Chr. met ca. 75.000 steeg, rijst de vraag hoe betrouwbaar de voor 124 en 114 overgeleverde cijfers zijn.

Zoals wellicht te verwachten valt, heeft een aantal geleerden het probleem opgelost door deze getallen door het schrappen van een C met 100.000 te verlagen.⁴⁴ De gëemendeerde cijfers zouden dan een verdere neergang van het aantal recruteerbare burgers weerspiegelen. De onjuistheid van deze opvatting laat zich echter eenvoudig aantonen door het verloop en de uitkomst van de Bondgenotenoorlog in de beschouwingen te betrekken. In deze tussen 91 en 88 v. Chr. in Italië uitgevochten oorlog wisten de Romeinen en hun hoofdzakelijk Latijnse bondgenoten ongeveer anderhalf keer zoveel troepen op de been te brengen als hun Italische tegenstanders. Verder weten wij dat er 19 jaar na afloop van de Bondgenotenoorlog, die er uiteindelijk toe leidde dat alle Italiërs bezuiden de Po het Romeinse burgerrecht ontvingen, in ieder geval 970.000 en vermoedelijk 1,15 miljoen burgers waren. Omdat ook het verhoudingsgetal tussen Romeinen en Latijnen bij benadering bekend is,⁴⁵ laat zich uit deze summier gegevens afleiden dat er rond 69 v. Chr. ongeveer 400.000 weerbare mannen waren die hadden behoord tot dan wel afstamden van de Romeinse burgerbevolking in 91 v. Chr.⁴⁶ Bedenkt men nu dat in de oorlogen tegen de Kimbren en Teutonen ca. 35.000 burgersoldaten waren gesneuveld en tijdens de Bondgenotenoorlog nog eens 50.000,⁴⁷ dan komt men onvermijdelijk tot de conclusie dat er in de laatste decennia van de tweede eeuw v. Chr. meer dan 400.000 weerbare burgermannen moeten zijn geweest.⁴⁸ Dit betekent dat er, anders dan de literaire bronnen suggereren, aan de vooravond van het optreden van Tiberius Gracchus meer weerbare burgers waren dan op enig eerder moment in de geschiedenis van de Romeinse burgerbevolking. Anders dan Brunt zie ik bij dit alles geen tekenen die erop wijzen dat de aanwas van de burgerbevolking vanaf het midden van de tweede eeuw v. Chr. stagneerde.

Ter verfijning van het zojuist geconstrueerde beeld wil ik thans ook de ontwikkeling van de stad Rome in het onderzoek betrekken.⁴⁹ Daarbij moet worden erkend dat over het aantal inwoners van Rome omstreeks 133 v. Chr. geen nauwkeurige uitspraken kunnen worden gedaan. Dat blijkt ook wel uit het feit dat de door verschillende geleerden gedane schattingen uiteenlopen van 200.000 tot 400.000.⁵⁰ Laten wij echter eens uitgaan van het hoogst denkbare getal en aannemen dat Rome in 133 v. Chr. ca. 400.000 inwoners telde.⁵¹ Welnu, wanneer men van dit hoge getal uitgaat, kan het aantal burgers – inclusief vrouwen en kinderen – bezwaarlijk groter dan ca. 300.000 zijn geweest. Men heeft immers niet alleen met grote aantallen slaven, maar ook met tienduizenden al dan niet uit Italië afkomstige niet-Romeinen rekening te houden. Stelt men vervolgens het aandeel van de weerbare mannen op 1/3, dan komt men uit op ongeveer 100.000 weerbare burgers in de stad Rome omstreeks 133 v. Chr. Omdat er in datzelfde jaar binnen en buiten Rome ca. 400.000 weerbare mannen moeten zijn

geweest, impliceert deze uitkomst dat het aantal weerbare mannen op het platteland minimaal 300.000 beliep. Kortom, in 133 v. Chr. woonden er op het platteland van Italië meer weerbare burgers dan aan de vooravond van de Tweede Punische Oorlog het geval was geweest.⁵²

Wie zich een beeld wil vormen van de situatie op het Italische platteland in de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr., kan natuurlijk niet volstaan met een berede-
neerde schatting van het aantal op het platteland woonachtige burgers. Op zijn minst zal men immers ook aandacht moeten schenken aan de omvang van het landbouwareaal dat op verschillende momenten door boeren-burgers werd geëxploiteerd. Bestudering van dit aspect van de Italische landbouwgeschiedenis leidt al snel tot de conclusie dat zich in de tweede eeuw v. Chr. twee aan elkaar tegengestelde tendenzen voordeden. In de eerste plaats komt uit de bronnen duidelijk naar voren dat in de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. aanzienlijke aantallen burgers landbouwgronden buiten Midden-Italië ontvingen. Uit Livius blijkt bijv. dat in 201 v. Chr. een commissie werd belast met de verdeling van *ager publicus* in Samnium en Apulië met het oog op de toewijzing van percelen grond aan veteranen van Scipio. Twee jaar later volgde een hierop gelijkend besluit ten gunste van soldaten die op Sardinië of in Africa hadden gediend.⁵³ Tot voor kort waren er geen bewijzen voorhanden dat de voorgenomen toewijzingen inderdaad plaatsvonden. Dankzij het epigrafische en archeologische onderzoek van Silvestrini is in deze situatie thans verandering gekomen.⁵⁴ Toch blijven er vele vraagtekens bestaan. Zo blijft onduidelijk hoeveel van de 20.000 in aanmerking komende veteranen van de vanaf 201 uitgevoerde toewijzingen wensten te profiteren. Vele van de betrokken soldaten zullen immers boerderijen in Midden-Italië hebben gehad. Aangezien hetzelfde probleem zich voordoet in het geval van de in 199 v. Chr. voorgenomen toewijzingen, is het door Brunt genoemde getal van 40.000 in Zuid-Italië gevestigde burger-veteranen een wel zeer hoge slag in de lucht.⁵⁵ Zo mogelijk nog minder duidelijkheid bestaat er over de *assignationes viritanae*, d.w.z. de individuele toewijzingen van land, die blijkens Livius in 173 v. Chr. werden uitgevoerd, ditmaal in Gallia Cisalpina.⁵⁶ Bij gebreke aan gegevens valt over het aantal veteranen dat van deze toewijzingen profiteerde in feite geen zinnig woord te zeggen. Zelfs op basis van deze summiere en onvolledige gegevens kan natuurlijk wel worden geconcludeerd dat het door Romeinse burger-boeren geëxploiteerde landbouwareaal in de eerste decennia na de Tweede Punische Oorlog werd uitgebreid door de toewijzing van gronden in Zuid- en Noord-Italië.

Een hieraan tegengestelde tendens laat zich in Midden-Italië waarnemen. Juist na het einde van de Tweede Punische Oorlog begonnen de landerijen van de Romeinse elite zich hier uit te breiden. Eén van de factoren die hierbij een rol speelden was dat een bedrijfslocatie in Midden-Italië aantrekkelijk was voor rijke landeigenaren die zich op de commerciële productie van wijn en olijfolie voor de expanderende markt in Rome wilden toelaggen.⁵⁷ Hoewel in gebieden als Latium, Zuid-Etrurië en Campanië talrijke kleine boerenbedrijven bleven bestaan, valt er weinig af te dingen op de these dat de Romeinse burger-boeren hier letterlijk terrein verloren aan de welgestelden.

De demografische achtergrond van de lex Sempronia agraria

Uiteindelijk leiden deze bespiegelingen tot de vraag of en, zo ja, hoe de door mij aangenomen stijging van het aantal boeren-burgers zich laat verzoenen met de opvatting dat Tiberius Gracchus met zijn in 133 v. Chr. ingediende landverdelingswet een militair-demografisch doel nastreefde. In beginsel kan dit probleem op verschillende manieren worden opgelost. Men zou bijv. kunnen veronderstellen dat de volkstribuun van 133 v. Chr. uit de onbetrouwbare resultaten van de census van 136/135 v. Chr. ten onrechte afleidde dat het aantal weerbare burgers dalende was.⁵⁸ Het voorstel tot verdeling van grote stukken *ager publicus* zou dan op een misverstand hebben berust. Een andere mogelijkheid is dat het voorstel tot landhervorming vooral werd ingegeven door de ontwikkelingen in Midden-Italië, waar het aantal eigenerfde boeren inderdaad lijkt te zijn gedaald. Hoewel in elk van deze verklaringen een kern van juistheid kan schuilen, acht ik het aantrekkelijker om de implicaties van de door mij voorgestelde interpretatie van de censuscijfers verder te doordenken. Daarbij wil ik onderscheiden tussen twee elkaar aanvullende scenario's. In de eerste plaats is het denkbaar dat de door mij gepostuleerde groei van het aantal boeren-burgers gepaard ging met een inkrimping van het areaal dat aan deze groep plattelanders in eigendom toebehoorde. Neemt men naast de uitbreiding van de landerijen van de rijken ook de expansie van de transhumante veeteelt in ogenschouw, dan lijkt dit scenario niet geheel onrealistisch. Nog beter lijkt het uit te gaan van een ongelijkmatig effect van deze en andere voor de kleine burger-boer nadelige ontwikkelingen. Zo rukten de voor de markt producerende slaven-plantages in sommige delen van Italië sneller en verder op dan in andere gebieden en werd de transhumante veeteelt niet overal in Italië op dezelfde schaal bedreven. Verder zullen de effecten van de op boeren-eigenaren rustende dienstplicht in hoge mate zijn bepaald door variabelen als de samenstelling van het huishouden en de bedrijfsgrootte.⁵⁹ Het lijkt dan ook niet te gewaagd voor de tweede eeuw v. Chr. uit te gaan van een toenemende stratificatie binnen de op het platteland woonachtige burgerbevolking.

Wanneer men hetzij voor één van deze twee scenario's kiest hetzij beide met elkaar combineert, valt de door Tiberius Gracchus waargenomen terugloop van het aantal recruteerbare burgers eenvoudig te verklaren. Mijn reconstructie impliceert immers dat er rond 133 v. Chr. weliswaar meer weerbare burgers waren dan ooit tevoren maar tevens minder burgers die over het voor de legerdienst vereiste minimumvermogen beschikten.⁶⁰ Kortom, juist de door mij aangenomen *groei* van het aantal burgers biedt een uitstekende verklaring voor het probleem dat Tiberius Gracchus in 133 v. Chr. op een voor de rijke elite onaantvaardbare wijze wilde oplossen.⁶¹ Een blik in een willekeurig handboek Oude Geschiedenis leert dat het probleem van de recrutering uiteindelijk werd opgelost door de aan aspirant-soldaten gestelde vermogens eis te laten vallen en dat de gestage groei van het aantal proletariërs Caesar en Octavianus ertoe bewoog tientallen burgerkolonies buiten Italië te stichten. Volgens Hopkins werd deze emigratiegolf ten diepste veroorzaakt door het feit dat grote aantallen boeren door op de plantages van de rijken werkzame slaven waren verdrongen. Hoewel

deze opvatting niet onjuist is, is zij ongetwijfeld te beperkt. De emigratie van tienduizenden Italiërs naar andere streken kan immers ook gezien worden als het logische gevolg van de vrijwel continue groei van de vrije bevolking van Italië waarvan ik het bestaan in deze oratie aannemelijk heb trachten te maken.

Besluit

Dames en heren hier aanwezig, zoals alle openingsredes eindigt ook deze met woorden van gedachtenis en dank. In de eerste plaats wil ik mijn erkentelijkheid uitspreken jegens het College van Bestuur van de Universiteit Leiden en het Bestuur van de Faculteit der Letteren en allen die tot mijn benoeming hebben bijgedragen, voor hun inspanningen en het in mij gestelde vertrouwen. Ik beschouw het als een voorrecht verbonden te zijn aan een wetenschappelijke instelling waarbinnen achter de bestuurlijke façades menselijke mensen schuilgaan die aantredende hoogleraren met oprechte belangstelling tegemoet treden.

Voorts gaan op deze feestelijke dag mijn gedachten uit naar mijn voortijdig overleden leermeester en oorspronkelijke promotor, Pieter-Wim de Neeve. Zijn vermogen om modelmatige benaderingen van de antieke maatschappij met een totale filologische accuratesse te combineren is voor mij tot op de dag van vandaag een lichtend voorbeeld.

Hooggeleerde Pleket, omdat ik de chronologie in acht neem, dank ik u thans niet als voormalig bekleder van de leerstoel die ik vandaag aanvaard maar als degene die samen met van Zanden mijn promotie-onderzoek gedurende drie jaar heeft begeleid. Wat mij in uw werk bijzonder aanspreekt is de wijze waarop u kleine teksten – bij voorkeur natuurlijk epigrafische – met grote vragen weet te verbinden. Eén van de voordelen van mijn benoeming in Leiden is dat wij onze gesprekken in Camino nu tot in lengte van jaren kunnen voortzetten.

Hooggeleerde Spruit, waarde Slob, van de Vrugt en Tevel, vrienden uit de Utrechtse Rechtenfaculteit. Op grond van onze bezigheden gedurende vele jaren had u wellicht een semi-juridische oratie verwacht. Hoewel de keuze vandaag op een demografisch onderwerp is gevallen, verzeker ik u dat mijn langdurige blootstelling aan het Romeinse recht tot een blijvende transformatie van mijn denkraam heeft geleid. De voorwaarden voor toekomstige samenwerking blijven derhalve ideaal.

Hooggeleerde Blok, waarde Teitler, vrienden uit de Utrechtse Letterenfaculteit. Hoewel ik slechts één jaar als universitair hoofddocent in uw midden heb verkeerd, bewaar ik aan dit verblijf een meer dan uitstekende herinnering. Wees ervan overtuigd dat mijn migratie in westelijke richting uitsluitend door ‘pull’-factoren moet worden verklaard.

Hooggeleerde Versnel, gedurende meer dan twee decennia heeft u het ambt van persoonlijk en later gewoon hoogleraar op onnavolgbare wijze uitgeoefend. De flamboyante wijze waarop u college gaf en geeft is beroemd, de kwaliteit van uw consistente oeuvre op het terrein van de inconsistentie indrukwekkend, de omvang van uw voetnotenapparaat bij alle tijdschriften berucht. Dit zijn overigens slechts enkele van

de redenen waarom ik het als een eer beschouw mij uw opvolger te mogen noemen.

Waarde collega's binnen de opleiding Geschiedenis, waarde Strubbe, Horstmanshoff, Singor en Tybout, u allen wil ik nadrukkelijk dank zeggen voor de efficiënte manier waarop u mij in letterlijke en figuurlijke zin wegwijst heeft gemaakt, maar vooral voor de vriendschappelijke wijze waarop u mij in uw midden heeft willen opnemen. Ik prijs mij gelukkig dat ik deel uitmaak van een sectie en van een opleiding waarbinnen grote belangstelling voor samenwerking tussen de disciplines bestaat. Op dit terrein lijkt overigens de met vele onzekerheden omgeven Bachelor-Master-structuur nieuwe kansen te bieden die ik gaarne zou willen aangrijpen.

Waarde studenten, na iets minder dan acht maanden in Leidse dienst kan ik u nu reeds danken voor de welwillendheid waarmee u mij tegemoet getreden bent. Ik beschouw het als een uitdaging om onder handhaving van een hoog wetenschappelijk niveau recht te doen aan het enthousiasme dat u tot op heden ten toon heeft gespreid.

De laatste woorden van deze rede wil ik echter wijden aan mijn echtgenote en kinderen. Zowel van jou, Olga, als van jullie, Thijs en Lydian, heb ik de afgelopen jaren immers veel moeten vragen en zal ik ook de komende jaren veel moeten vragen. Wanneer ik het vandaag aanvaarde hoogleraarschap met succes zal blijken uit te oefenen, zal dat in de eerste plaats te danken zijn aan de warmte en steun die ik van jullie dagelijks mag ervaren.

Ik heb gezegd.

BIBLIOGRAFIE

- R.S. Bagnall & B.W. Frier, *The demography of Roman Egypt* (Cambridge 1994).
- G. Bandinelli, 'La popolazione della Cisalpina dalla invasione galliche alla guerra sociale', in Vera (1999), 189-215.
- K.J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* (Leipzig 1886)
- K.J. Beloch, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, vol. I (Berlin 1937).
- J. Bintliff, 'Regional field surveys and population cycles', in Bintliff & Sbonias (1999), 21-33.
- J. Bintliff & J. Sbonias, *Reconstructing past population trends in Mediterranean Europe* (Oxford 1999).
- P. Brunt, *Italian manpower* (orig. 1971; 2nd edn Oxford 1987).
- J. Carcopino, 'Les lois agraires des Gracques et la Guerre Sociale', *Bulletin de l'Association G. Budé* 22 (1929), 3-23.
- J. Chapman, 'Archaeological proxy data for demographic reconstructions: facts, factoids or fiction?', in Bintliff & Sbonias (1999), 65-76.
- G. Clemente, F. Coarelli & E. Gabba (eds), *Storia di Roma II. L'impero mediterraneo I: la repubblica imperiale* (Torino 1990).
- S. Coccia & D. Mattingly, 'Settlement history, environment and human exploitation of an intermontane basin in the central Apennines. The Rieti survey 1988-1991, part I', *Papers of the British School at Rome* 57 (1989) 152-171.
- T. Cornell, 'Hannibal's legacy: the effects of the Hannibalic war on Italy', in id. (ed.), *The Second Punic War: a reappraisal* (London 1996) 97-117.
- E. Curti, E. Dench & J.R. Paterson, 'The archaeology of central and southern Roman Italy. Recent trends and approaches', *Journal of Roman Studies* 86 (1986) 170-189.
- Ph. Desy, *Recherches sur l'économie apulienne au IIe et au Ier siècle avant notre ère* (Bruxelles 1993).
- R. Duncan-Jones, *The economy of the Roman empire. Quantitative studies* (2nd edn Cambridge 1982).
- S.L. Dyson, *Community and society in Roman Italy* (Baltimore-London 1992).
- P. Erdkamp, *Hunger and the sword. Warfare and food supply in Roman republican wars (264-30 B.C.)* (Amsterdam 1998).
- J.K. Evans, *War, women and children in ancient Rome* (London 1991).
- M.W. Frederiksen, 'The contribution of archaeology to the agrarian problem in the Gracchan period', *Dialoghi di Archeologia* 4-5 (1970-1971) 330-357.
- E. Gabba, 'Urbanizzazione e rinnovamenti urbanistici nell'Italia centro-meridionale del I secolo a.C.', *SCO* 21 (1972), 73-112.
- E. Gabba, *Republican Rome, the army and the allies* (Oxford 1976).
- E. Gabba, 'Rome and Italy in the second century B.C.', in *Cambridge Ancient History* 2nd edn, vol. VIII. *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (Cambridge 1989) 197-243.

- T.W. Gallant, *Risk and survival in ancient Greece* (Oxford 1991).
- P. Garnsey, *Famine and food supply in the Graeco-Roman world. Responses to risk and crises* (Cambridge 1988).
- K. Greene, *The archaeology of the Roman economy* (London 1986).
- P. Gros, 'l'urbanizzazione dopo la Guerra Sociale', in Clemente et. al. (1990), 831-855.
- K. Hopkins, *Conquerors and slaves* (Cambridge 1978).
- W. Jongman, 'Het Romeins imperialisme en de verstedelijking van Italië', *Leidschrift* 7 (1990) 43-58.
- W. Jongman, 'Slavery and the growth of Rome. The transformation of Italy in the second and first centuries BCE', in C. Edwards & G. Woolf (eds), *Rome the cosmopolis* (Cambridge 2003) 100-122.
- M. Kaser, *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht* (2nd edn Köln-Graz 1956).
- S. Keay & N. Terrenato, *Italy and the West. Comparative issues in Romanization* (Oxford 2001).
- L. de Ligt, 'Studies in legal and agrarian history, III: Appian and the *lex Thoria*', *Athenaeum* 89 (2001), 121-144.
- Lintott, 'Political history, 146-95 B.C.', in *Cambridge Ancient History* 2nd edn, vol. IX. *The last age of the Roman Republic* (Cambridge 1994) 40-103.
- P. Liverani, 'L'ager Veientanus in età repubblicana', *Papers of the British School at Rome* 52 (1984) 36-48.
- E. Lo Cascio, 'The size of the Roman population: Beloch and the meaning of the Augustan census figures', *Journal of Roman Studies* 84 (1994) 23-40.
- E. Lo Cascio, 'Popolazione e risorse agricole nell'Italia del II secolo a.C.', in Vera (1999a), 217-240.
- E. Lo Cascio, 'The population of Roman Italy in town and country', in J. Bintliff & K. Sbonias (eds), *Reconstructing past population trends in Mediterranean Europe (3000 BC-AD 1800)* (Oxford 1999b) 161-171.
- E. Lo Cascio, 'Recruitment and the size of the Roman population from the third to the first century BCE', in W. Scheidel (ed.), *Debating Roman demography* (Leiden 2001) 111-137.
- N. Morley, *Metropolis and hinterland. The city of Rome and the Italian economy, 200 B.C.-A.D. 200* (Cambridge 1996).
- P.W. de Neeve, *Colonus. Private farm-tenancy in Roman Italy during the Republic and the early Principate* (Amsterdam 1984a).
- P.W. de Neeve, *Peasants in peril. Location and economy in Italy in the second century B.C.* (Amsterdam 1984b).
- Nicolet, *The world of the citizen in republican Rome* (Berkeley-Los Angeles 1980).
- C. Nicolet, 'Economy and society', in *Cambridge Ancient History* 2nd edn, vol. VIII. *Rome and the Mediterranean to 133 B.C.* (Cambridge 1989) 599-643.

- T.G. Parkin, *Demography and Roman society* (Baltimore-London 1992).
- J. Paterson, 'Hellenistic economies: the case of Rome', in Z.H. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen & G.J. Oliver (eds), *Hellenistic economies* (London-New York 2001).
- L. Perelli, *I Gracchi* (Roma 1993).
- T.W. Potter, *The changing landscape of South Etruria* (London 1979).
- N. Purcell, 'Wine and wealth in ancient Italy', *JRS* 75 (1985) 1-19.
- D. Rathbone, 'The census qualifications of the *assidui* and the *prima classis*', in H. Sancisi-Weerdenburg et al. (eds), *De agricultura. In memoriam Pieter Willem de Neeve (1945-1990)* (Amsterdam 1993a), 121-152.
- D. Rathbone, 'Review article: the Italian countryside and the Gracchan 'crisis'', *JACT Review* 13 (1993b), 18-20.
- J. Rich, 'The supposed Roman manpower shortage of the later second century B.C.', *Historia* 32 (1983), 287-331.
- R. Sallares, *Malaria and Rome. A history of malaria in ancient Italy* (Oxford 2002).
- K. Sbonias, 'Introduction to issues in demography and survey', in Bintliff & Sbonias (1999), 1-20.
- W. Scheidel, 'Grain cultivation in the villa economy of Roman Italy', in J. Carlsen, P. Ørsted & J.E. Skydsgaard (eds), *Landuse in the Roman empire* (Rome 1994), 159-166.
- W. Scheidel, *Measuring sex, age and death in the Roman empire. Explorations in ancient demography* (Ann Arbor 1996).
- W. Scheidel, 'The slave population of Roman Italy: speculation and constraints', *Topoi* 9 (1999) 129-144.
- W. Scheidel, 'Germs for Rome', in C. Edwards & G. Woolf, *Rome the cosmopolis* (Cambridge 2003) 158-176.
- A. Scobie, 'Slums, sanitation, and mortality in the Roman world', *Klio* 68 (1986), 399-433.
- Y. Shochat, *Recruitment and the programme of Tiberius Gracchus* (Bruxelles 1980).
- M. Silvestrini, 'La diffusione della tribù *Galeria* in Irpina e in Apulia', in E. Lo Cascio & A. Storch Marino (eds), *Modalità insediative e strutture agrarie nell'Italia meridionale in età romana* (Bari 2001), 267-283.
- M.S. Spurr, *Arable cultivation in Roman Italy c. 200 B.C.-c. A.D. 100* (London 1986).
- D. Stockton, *The Gracchi* (Oxford 1979).
- A. Tchernia, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores* (Rome 1986).
- N. Terrenato, 'Introduction', in Keay & Terrenato (2001), 1-6.
- A.J. Toynbee, *Hannibal's legacy*, vol. II (Oxford 1965).
- D. Vera (ed.), *Demografia, sistemi agrari, regimi alimentari nel mondo antico. Atti del convegno internazionale di studi* (Parma 17-19 ottobre 1997) (Bari 1999).

- C. Virlouvét, 'Les lois frumentaires d'époque républicaine', in *Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire*. Actes du colloque international organisé par le Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS, Naples, 14-16 février 1991 (Naples-Rome 1994), 11-29.
- J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven-London 1974), 113-117.
- J. de Vries, *European urbanization 1500-1800* (London 1984).
- A. Ward-Perkins et al., 'Luni and the Ager Lunensis. The rise and fall of a Roman town and its territory', *Papers of the British School at Rome* 54 (1986) 81-146.
- A. Watson, *The law of persons in the later Roman Republic* (Oxford 1967).
- J.H.C. Williams, 'Roman intentions and Romanization: Republican northern Italy, c. 200-100 BC', in Keay & Terrenato (2001), 91-101.
- E.A. Wrigley, 'A simple model of London's importance in changing English society and economy 1650-1750', in Ph. Abrams & E.A. Wrigley (eds), *Towns in society. Essays in economic history and historical sociology* (Cambridge 1978) 215-243.

NOTEN

- 1 Zie bijv. Stockton (1979) 40-41.
- 2 Toynbee (1965) 192-193; Gabba (1976) 7 and 22-23; Hopkins (1978) 61; Brunt (1987) 76-78.
- 3 App., BC 1.11.
- 4 Frederiksen (1970/1); Potter (1979) 95-97; Ward-Perkins et al. (1986) 105 en 108-109; Greene (1986) 103 en 109; Coccia & Mattingly (1992) 271-272; Dyson (1992) 26-31 en 50.; Curti et al. (1996) 175 en 177. Waar de resultaten van het in Italië verrichte survey-onderzoek aanvankelijk als onweerlegbaar bewijs voor het voortbestaan van grote aantallen kleine boerenbedrijfjes werden geïnterpreteerd, staan de exacte datering van het bij de surveys aangetroffen aardewerk alsmede de representativiteit en de precieze aard van de aldus gecalibreerde bedrijfjes thans volop ter discussie. Zie bijv. Liverani (1984), Rathbone (1993b) en Terrenato (2001) 2-3, voor verschillende interpretaties van het in Italië verzamelde materiaal, en Sbonias (1999), Bintliff (1999) en Chapman (1999) voor meer algemene besprekingen van de methodologische problemen waarvoor dit type onderzoek archeologen en historici plaatst.
- 5 Volgens Rich (1983) 299-305, en Perelli (1993) 82-83, werden de landhervormingen van Tiberius Gracchus niet ingegeven door een reëel tekort aan recruteerbare boeren-burgers maar door een veel vagere bezorgdheid over een mogelijke terugloop van de vrije plattelandsbevolking ten gevolge van het oprukken van de landbouwslavnij. Lintott (1994) 57 en 63-65, ziet geen bewijzen voor een daling van het aantal vrije plattelanders en probeert met juridische argumenten aannemelijk te maken dat de *lex Sempronia agraria* niet bedoeld was om het aantal recruteerbare burgers te vergroten.
- 6 Lo Cascio (1999a) 230-231.
- 7 De vanaf de vroege Keizertijd geattesteerde vrijlatingen *inter amicos* en *per epistulam* verleenden de ex-slaaf wel de vrijheid maar niet het burgerrecht. Het is echter zeer twijfelachtig of deze informele vormen van vrijlating al in de tweede eeuw v. Chr. werden toegepast. Zie Watson (1967) 196-198.
- 8 Brunt (1987) 77, 118, 138-145. Vgl. 79: 'by 124 or earlier an actual decrease in the number of the old stock may have begun'.
- 9 Hopkins (1978) 68-69. Brunt (1987) 124-125, en Nicolet (1989) 606, stellen de omvang van de vrije bevolking van Italië op 4,5 miljoen (in 14 n. Chr.), het aantal slaven op 3 miljoen, en komen aldus uit op een toename van het aantal bewoners van Italië met 50% tussen 225 v. Chr. en 14 n. Chr.
- 10 Lo Cascio (1994), (1999a) en (2001). Lo Cascio's reconstructie van de demografische geschiedenis van laat-republikeins Italië wordt aanvaard door Bandinelli (1999) 208, en Paterson (2001) 375-377.
- 11 Scheidel (1996) 167-168.
- 12 Uiteraard groeide de vrije bevolking van Italië in het onderzochte tijdvak niet alleen door natuurlijke aanwas (en immigratie) maar ook door de vrijlating van slaven.
- 13 Contra Lo Cascio (1994).
- 14 Brunt (1987) 189; 201.

- 15 Volgens Bandinelli (1999) telde het gebied in 225 v. Chr. tussen de 1,2 en 1,6 miljoen inwoners. Deze schatting is echter verkregen door optelling van weinig betrouwbare gegevens met betrekking tot de aantallen soldaten die verschillende Gallische stammen tegen Rome in het veld konden brengen. Vgl. bijv. de kritische kanttekening van Brunt (1987) 185, bij Pol. 2.23.4: 'He drew on Fabius Fictor, who is unlikely to have set it [het aantal Galliërs dat in 225 v. Chr. Midden-Italië binnenviel] too low'.
- 16 Volgens Brunt (1987) 118, woonden er in 69 v. Chr. ca. 715.000 Galliërs tussen de Po en de Alpen. Wanneer Brunt's schatting van het aantal Galliërs in 225 v. Chr. wordt gehandhaafd, impliceert dit cijfer dat bij de Romeinse verovering van Gallia Cisalpina ca. 700.000 Galliërs werden afgeslacht of uit Italië werden verjaagd (vgl. Brunt 1987, 711). Wanneer het cijfer voor 225 v. Chr. naar beneden wordt bijgesteld, lag het aantal gedode of verjaagde Galliërs beduidend lager. Overigens is het merkwaardig dat Brunt geen aandacht besteedt aan de mogelijke aanwezigheid van grote aantallen Galliërs ten zuiden van de Po na de Romeinse verovering van dit gebied. Vgl. bijv. Williams (2001) 96-97, voor de opvatting dat van een massale uitroeiing van de Gallische bevolking in Cispadana geen sprake was.
- 17 Pol. 2.24.
- 18 Polybius maakt een onderscheid tussen de theoretisch beschikbare aantallen soldaten en de feitelijk gemobiliseerde troepen. Met Brunt en vele andere geleerden neem ik aan dat de troepen te velde niet bij het op papier beschikbare potentieel moeten worden opgeteld, omdat zij daarin reeds zijn verdisconteerd. De tegenovergestelde opvatting is verdedigd door Shochat (1980) 25-35, en recentelijk door Lo Cascio (1999b) 166-168.
- 19 Brunt (1987) 33, 79 en *passim*, gaat er – mijn inziens terecht – van uit dat een volledige telling van de weerbare mannelijke burgerbevolking nimmer werd gerealiseerd, zodat *ieder* censuscijfer met minimaal 10% moet worden opgehoogd.
- 20 Volgens Hopkins (1978) 69, maakten de volwassen mannen ca. 29% van de totale burgerbevolking uit. Brunt gaat bij zijn bewerking van de door Polybius genoemde cijfers uit van 31,8% (elders van 35%; zie bijv. Brunt 1987, 117).
- 21 Lo Cascio (1999a) 235-236.
- 22 Het moet worden gezegd dat Brunt zijn interpretatie met een ingenieuze redenering onderbouwt. Uitgaande van het door Polybius vermelde getal van 85.000 Latijnen laat hij namelijk zien dat dit een gemiddelde van ca. 2300 weerbare mannen per Latijnse stad impliceert (in 225 v. Chr. bestonden er 36 steden met Latijns recht). Voor zover er in de 4de en 3de eeuw v. Chr. nieuwe Latijnse steden werden gesticht, telden deze echter gemiddeld ca. 3800 weerbare mannen op het moment van stichting. Zie voor dit alles Brunt (1987) 56-57. Een deel van de oplossing van dit probleem is dat het getal van 85.000 een onderschatting is die met bijv. 20% dient te worden verhoogd (vgl. Brunt 1987, 57-58). Belangrijker is echter dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat het gemiddelde aantal weerbare mannen per Latijnse stad in 225 v. Chr. lager lag dan aan het begin van de 3de eeuw v. Chr. In de eerste plaats dient men zich er rekenschap van te geven dat een aanzienlijk deel van de naar nieuwe *coloniae Latinae* uitgezonden kolonisten uit bestaande Latijnse steden werd gerecruteerd. Dit verklaart waarom juist de oudste *coloniae Latinae* in 209 v. Chr. niet langer aan hun militaire verplichtingen konden voldoen (Liv. 27.9.7-14, te raadplegen met Brunt 1987, 57

- n. 1). Verder dient rekening te worden gehouden met de effecten van de Eerste Punische Oorlog. In dit verband kan worden opgemerkt dat het Romeinse censuscijfer voor 234/3 v. Chr. meer dan 7 % onder het cijfer voor 265/4 v. Chr. ligt. Er is geen reden om aan te nemen dat de Latijnse bondgenoten in de strijd tegen de Carthagers verhoudingsgewijs minder manschappen verloren dan de *cives Romani*.
- 23 Opmerkelijk genoeg stelt Brunt (1987) 118, het aantal vrije bewoners van Italië in 69 v. Chr. op ca. 3,65 miljoen. Uitgaande van 4,4 miljoen vrije bewoners in 225 v. Chr., impliceert deze schatting dat de vrije bevolking van Italië tussen 225 en 69 v. Chr. met ca. 750.000 personen daalde. Daarentegen zou het aantal vrije Italiërs tussen 69 v. Chr. en 28 v. Chr. ondanks de burgeroorlogen en de emigratie van honderdduizenden personen met ca. 350.000 zijn gestegen (Brunt, *ibid.*). Behalve de in de hoofdttekst aangevoerde argumenten kan tegen deze reconstructie worden ingebracht dat Brunts schatting voor 69 v. Chr. te laag is uitgevallen. Bij zijn schatting van het aantal vrije Italiërs in 69 v. Chr. gaat Brunt er namelijk van uit dat de volwassen mannen 35% van de totale vrije bevolking uitmaakten, terwijl zijn berekening van het aantal vrije Italiërs in 225 v. Chr. op een aandeel van 31,8 % is gebaseerd. Wanneer ook voor 69 v. Chr. van dit laatste percentage wordt uitgegaan, komt men ook voor dit jaar uit op ca. 4 miljoen vrije inwoners van Italië. Wanneer deze correctie juist is, was de aanwas van de vrije bevolking van Italië tussen 69 en 28 v. Chr. precies voldoende om een neergang van het aantal vrije Italiërs als gevolg van krijgshandelingen (zie bijv. Brunt 1987, 111 en 487) en emigratie te voorkomen. Van een toename van de vrije bevolking van Italië tussen 69 en 28 v. Chr. zou dan echter geen sprake zijn geweest.
 - 24 Volgens de schattingen van Brunt (1987) 262-263, verlieten meer dan 265.000 volwassen mannen Italië. Een deel van deze emigranten moet zijn vergezeld door vrouw en kinderen. Men denke bijv. aan de ca. 70.000 *proletarii* die door Caesar in overzeese *coloniae* werden gevestigd: Brunt (1987) 257. Daarentegen lijken talrijke veteranen op het moment van hun uitzending als kolonisten ongehuwd te zijn geweest: *ibid.* 247-248.
 - 25 Scobie (1986); Morley (1996) 41-43; Scheidel (1996) 139-153; Sallares (2002); Scheidel (2003).
 - 26 Jongman (1990) 47-48 (= *id.* 2003, 107-109). Morley (1996) 49-50, beperkt zich tot de demografische effecten van de groei van Rome, maar meent evenals Jongman dat het aantal voor de instandhouding van de hoofdstad benodigde migranten de demografische draagkracht van het platteland van Italië te boven ging. Daarentegen gaat Lo Cascio (2001) 113-119, uit van een wel erg optimistisch scenario waarin zowel de bevolking van Rome als die van Italië in zijn geheel in hoog tempo groeiden.
 - 27 Voortbouwend op Wrigleys onderzoek naar de demografie van het vroeg-moderne Engeland (Wrigley 1978), suggereert Jongman dat de bevolking van Rome zonder immigratie jaarlijks met 1 % zou zijn gedaald en de bevolking van de overige Italische steden met 0,5 %. Uitgaande van de schattingen van Hopkins rekent Jongman zijn lezers vervolgens voor dat de steden van Italië jaarlijks tussen de 15.000 en 20.000 migranten verslonden en dat dit meer personen waren dan het platteland van Italië kon leveren. Mijs inziens dient deze berekening te worden gecorrigeerd. Anders dan Jongman gaat Wrigley (1978, 218) er namelijk van uit dat de bevolking van Engeland buiten Londen, inclusief de

bevolking van de steden in de provincie, zonder emigratie met 0,5 % jaarlijks zou zijn gegroeid. De berekeningswijze van beide auteurs is dus in zoverre verschillend dat de kleinere steden van Engeland in Wrigleys groeicijfer van 0,5 % zijn verdisconteerd, terwijl Jongman de kleine steden van Italië met Rome in het kamp van de migranten-verslinders plaatst. Vgl. ook De Vries (1984) 202, voor de opvatting dat steden met een bevolking tussen de 5000 en 10.000 inwoners zich zonder immigratie op hetzelfde kwantitatieve peil konden handhaven. Een grove herberekening volgens de methode van Wrigley leert dat op het platteland van Italië en in de kleinere steden jaarlijks ca. 25.000 meer individuen werden geboren dan er stierven, terwijl er op basis van het door Jongman aangenomen sterfteoverschot jaarlijks 10.000 migranten en ongeveer dubbel zoveel geboorten nodig waren om de bevolking van Rome op peil te houden. Men dient echter ook rekening te houden met de mogelijkheid dat het jaarlijkse sterfteoverschot in Rome *groter* was dan in het vroegmoderne Londen. Zie bijv. Scheidel (2003) 175, voor de suggestie dat de bevolking van Rome zonder immigratie jaarlijks met 2% zou zijn geslonken. Hoewel harde gegevens ontbreken, lijkt het niet te gewaagd te concluderen dat de onzuiverheden in Jongmans argumentatie de juistheid van de door hem verdedigde stelling niet aantasten.

- 28 De Vries (1974) 113-117.
- 29 Hopkins (1978) 30. In feite is dit de visie van Toynbee (1965) die recentelijk nog eens door Cornell (1996) is verdedigd.
- 30 Vgl. Scheidel (1999) 134-135.
- 31 Jongman (1990) 50-51 (= id. 2003, 113-114). Uitgangspunt voor deze berekening is de situatie in de vroege Keizertijd. Gedurende de eerste eeuw v. Chr. werd een aanzienlijke hoeveelheid Italische wijn geëxporteerd, maar lag de consumptie in Rome vermoedelijk lager (aldus Purcell 1985; Tchernia 1986, 172-178, 184-189). Ook wanneer deze laatste veronderstelling onjuist is, blijft het echter aannemelijk dat het overgrote merendeel van de in Italië geproduceerde wijn binnen Italië werd geconsumeerd. Men vergelijkte Tchernia's suggestie dat er in de laatste eeuw v. Chr. jaarlijks 120.000 à 150.000 hectoliter Italische wijn naar Gallië werd geëxporteerd (1986, 85-87) met zijn conclusie dat er alleen al in Rome jaarlijks minstens 1 miljoen hectoliter wijn moet zijn geconsumeerd (*ibid.* 26). In ieder geval zijn mijn schattingen van het aantal per hectare benodigde slaven zo hoog, dat zelfs de onrealistische veronderstelling dat een kwart van de op de Italische slaven-plantages geproduceerde wijn werd uitgevoerd, geen enkele invloed op mijn conclusies zou hebben.
- 32 Zie bijv. Col., *RR* 3.3.8: 1 slaaf per 7 *iugera* (=1,75 ha.), en Plin., *NH* 17.215: 1 slaaf per 10 *iugera* (=2,5 ha.), beide met betrekking tot wijngaarden. Voor olijfgaarden geven de antieke bronnen geen exacte cijfers. Het staat echter vast dat per hectare olijfgaard minder slaven nodig waren dan per hectare wijngaard. Zie bijv. Duncan-Jones (1982) 327; Gallant (1991) 75-76.
- 33 Volgens Col., *RR* 2.12.7-9, kon een stuk graanland van 200 *iugera* (=50 ha.) door 8 slaven worden bewerkt. Verder wordt algemeen aangenomen dat zelfs bij algemene toepassing van een tweeslagstelsel de jaarlijkse netto-opbrengst van 1 hectare graanland toereikend was om 1 volwassene een jaar lang in leven te houden. Zie bijv. Jongman (1988) 81: 8 miljoen ha. graanland voldoende voor 8 miljoen consumenten; Garnsey (1988) 90-91 en 104:

- 96.000 ha. graanland voldoende voor 120.000 à 150.000 consumenten (Garnsey gaat uit van een gunstiger zaad/opbrengst-verhouding). Deze cijfers impliceren dat er veel minder dan 150.000 slaven nodig waren om al het op de *villae* geconsumeerde graan te produceren. Om methodologische redenen is het echter aanbevelenswaardig een hoge schatting aan te houden. Vgl. noot 51.
- 34 Spurr (1986) 133-140, en Scheidel (1994) maken aannemelijk dat het inzetten van slaven in de graanbouw economisch haalbaar was. Daarmee is echter niet aangetoond dat dit ook op grote schaal gebeurde. Volgens De Neeve (1984b) 94, 107, 113 en 130, kwam het weliswaar voor dat slaven in de commerciële graanbouw werden ingezet, maar was het gebruik van slaven alleen in het geval van wijn en olijfolie producerende plantages min of meer onontkoombaar. Ook Scheidel (1994) 164, erkent dat 'one might have preferred to use the servile workforce in specialized arboriculture.'
 - 35 Op grond van andere argumenten plaatst ook Scheidel (1999) vraagtekens bij de opvatting dat Italië aan het begin van de Keizertijd 2 of 3 miljoen slaven telde.
 - 36 Parkin (1992) 66, plaatst terecht vraagtekens bij de betrouwbaarheid van een aantal overgeleverde censuscijfers, maar concludeert wat al te gemakkelijk dat 'the census data present more questions than answers.'
 - 37 Hoewel Brunt's interpretatie van de censuscijfers door velen wordt gedeeld, zijn sommigen nog altijd bereid een afwijkend standpunt in te nemen. Zo betoogt Shochat (1980) 9-45, dat de overgeleverde censuscijfers noch de *capite censi* noch de *cives sine suffragio* omvatten. Verder heeft Lo Cascio (1999a) 235-236, en (1999b) 168, recentelijk geponeerd dat het overgeleverde cijfermateriaal uitsluitend betrekking heeft op de zogenaamde *iuniores*, d.w.z. op weerbare mannen tussen de 17 en 45 jaar. Vgl. ook Lo Cascio (2000) en id. (2001), 132. Deze interpretatie kan natuurlijk niet los worden gezien van Lo Cascio's streven om de bevolking van Italië te maximaliseren. Vgl. hierboven bij nn. 10 en 21.
 - 38 Zo weerspiegelt het lage cijfer voor 203 v. Chr. niet alleen het grote verlies aan manschappen tijdens de Tweede Punische Oorlog maar ook de ontneming van het Romeinse burgerrecht aan de voormalige *cives sine suffragio* van Capua. Verder biedt juist de hernieuwde toekenning van het burgerrecht aan de inwoners van Capua een gedeeltelijke verklaring voor de spectaculaire stijging van het aantal weerbare *cives* in 189/188 v. Chr. (Brunt 1987, 63-64). Tenslotte dient rekening te worden gehouden met de verhuizing naar Rome van grote aantallen *socii Latini* die uit hoofde van het *ius migrationis* het Romeinse burgerrecht verwierven. Niettemin blijft de enorme stijging van het aantal weerbare burgers tussen 203 en 168 v. Chr. raadselachtig.
 - 39 Vgl. Brunt (1987) 74; Erdkamp (1998) 290.
 - 40 Liv. 43.14.7-8.
 - 41 Het tamelijk grote verschil tussen de censuscijfers voor 168 v. Chr. en 163 v. Chr. is voor een belangrijk deel terug te voeren op het feit dat in 168 v. Chr. ca. 33.000 burger-soldaten buiten Italië verbleven tegenover ca. 11.000 in 163 v. Chr. Hoewel de censoren van 169/8 verlofgangers uit Macedonië registreerden, werden de overige buiten Italië dienende burgers niet meegeteld (Brunt 1987, 70-71). Dit laatste zal ook in 163 v. Chr. het geval zijn geweest.
 - 42 Volgens Brunt (1987) 61-62, waren er in 218 v. Chr. ca. 325.000 weerbare burger-mannen.

Deze schatting is verkregen door het laatste censuscijfer voorafgaande aan het uitbreken van de vijandelijkheden (270.000 weerbare mannen in 233 v. Chr.) te vermeerderen met de vermoedelijke bevolkingsaanwas en de uitkomst met 10% te verhogen op grond van de overweging dat geen enkele census volledig was. Omdat de door Brunt aangenomen bevolkingsaanwas van 1,3% per jaar onwaarschijnlijk hoog is (vgl. bijv. Bagnall & Frier 1994, 38 met n. 20), lijkt het echter verstandig het door Brunt genoemde cijfer met enkele tienduisenden te verlagen.

- 43 Volgens Carcopino (1929) 14, zouden in de jaren 130-124 grote aantallen slaven kunnen zijn vrijgelaten. Dit lijkt echter onwaarschijnlijk (Brunt 1987, 78). Verder is geopperd dat de landhervormingen van Tiberius Gracchus grote aantallen proletariërs in de positie van *assidui* brachten. De zwakke steun van deze verklaring is echter dat bij de census niet slechts de *assidui* maar alle weerbare burgers werden meegeteld.
- 44 Zie bijv. Beloch (1886) 351; Toynbee (1965) 471. Daarentegen acht Nicolet (1989) 606, het voor 115 v. Chr. overgeleverde cijfer betrouwbaar.
- 45 Volgens Brunt (1987) 54, waren er ongeveer 2,2 maal zoveel weerbare *cives* als weerbare Latijnen. Wanneer mijn alternatieve schatting van het aantal Latijnen wordt aangehouden, was de verhouding tussen *cives* en Latijnen ongeveer 3:1. Vgl. hierboven bij noot 22.
- 46 Deze berekening is uitgevoerd door Brunt (1987) 94-98.
- 47 Brunt (1987) 82, 439, 685 en 697.
- 48 Deze conclusie impliceert dat de censuscijfers voor het tijdvak 159-130 v. Chr. geen betrouwbaar beeld van de ontwikkeling van het aantal weerbare burgers geven. Inderdaad zijn er goede redenen om aan te nemen dat juist in deze periode een toenemend aantal volwassen mannen zich aan registratie door de censoren trachtte te onttrekken. Vgl. bijv. Brunt (1987) 33-34.
- 49 Natuurlijk ben ik mij ervan bewust dat een deel van de Romeinse burgerij andere steden dan Rome bewoonde. Deze steden werden echter pas in de loop van de eerste eeuw v. Chr. substantieel groter dan zij in de derde en tweede eeuw waren geweest (Gabba 1972; Gros 1990). Daarom kunnen zij buiten beschouwing worden gelaten bij de behandeling van de vraag of er in 133 v. Chr. meer of minder op het platteland woonachtige *cives* waren dan er in 225 v. Chr. of 169 v. Chr. waren geweest.
- 50 Brunt (1987) 384, en Morley (1996) 39: 375.000 inwoners omstreeks 130 v. Chr.; Virlouvet (1994) 20: tussen de 200.000 en 400.000 inwoners ten tijde van de Gracchen. In een rekenvoorbeeld gaat Garnsey (1988) 212, uit van 600.000 inwoners omstreeks 70 v. Chr.
- 51 Zoals uit het vervolg zal blijken, is het mijn bedoeling aan te tonen dat het aantal op het platteland woonachtige burgers in 133 v. Chr. niet kleiner was dan in 225 v. Chr. Dat maakt het aanbevelenswaardig het aantal inwoners van Rome in 133 v. Chr. te maximaliseren. Op deze wijze is immers bij voorbaat rekening gehouden met het mogelijke tegenargument dat het aantal plattelanders te hoog is uitgevallen doordat aan te weinig burgers een domicilie in Rome is toebedeeld.
- 52 Deze conclusie staat haaks op de door Gabba (1989) en Cornell (1996) 110-111, gehuldigde opvatting dat het aantal vrije plattelanders in de loop van de tweede eeuw v. Chr. terugliep.
- 53 Liv. 31,4,1-2. Vgl. Desy (1993) 78.

- 54 Silvestrini (2001) 270.
- 55 Brunt (1987) 70 n. 1; 282.
- 56 Liv. 42.4.3-4.
- 57 De Neeve (1984a) 10-20.
- 58 Vgl. Rich (1983) 303-305.
- 59 Zie Evans (1991) voor een bespreking van de (sterk variërende) effecten van de afwezigheid van grote aantallen burger-soldaten op de door hen achtergelaten huishoudens.
- 60 Verschillende auteurs hebben verondersteld dat de voor de legerdienst geldende vermogensdrempel in de loop van de tweede eeuw v. Chr. werd verlaagd. Daarbij dateren Gabba (1976) 6-7, en Shochat (1980) 49-50, deze reductie tussen 133 en 125 v. Chr., terwijl Rathbone (1993a) 144-146, aan het jaar 140 v. Chr. denkt. Rich (1983) 305-316, benadrukt echter terecht dat harde bewijzen voor een stapsgewijze verlaging van de vermogensdrempel ontbreken. Ondanks de bezwaren van Rich (1983) 310-316, lijkt het overigens niet onwaarschijnlijk dat de waardevermindering van de *as* in een *de facto* verlaging van de vermogensgrens resulteerde; zie bijv. Brunt (1987), 724, en Rathbone (1993a) 144-145. Wanneer de vermogensdrempel op één van bovengenoemde wijzen (of op beide wijzen?) werd verlaagd, moet men concluderen dat de bereidheid om in het leger te dienen ook bij veel arme boeren gering was (vgl. Brunt 1987, 33-34). Mijns inziens moet zelfs worden aangenomen dat talrijke arme plattelanders die voor de legerdienst in aanmerking kwamen, zich opzettelijk aan registratie door de censoren onttrokken (vgl. hierboven, noot 48). Met welke dwangmiddelen vanaf 125/4 een betere registratie werd bereikt onttrekt zich aan onze waarneming.
- 61 Anders dan in een eerdere publicatie (de Ligt 2001) ga ik er thans van uit dat de verarmde boeren die uit hoofde van de *lex Sempronia agraria* percelen *ager publicus* ontvingen, tot eigenaren van de hun toegewezen grond werden gemaakt. *Pace* Brunt (1987) 78, bestaat er namelijk geen enkel aanknopingspunt voor de theorie dat de landverdelingswet van Tiberius Gracchus een bepaling bevatte volgens welke ook het bezit van *ager publicus* bij de census in aanmerking moest worden genomen. Vgl. Kaser (1956) 177-180; Nicolet (1980) 79-71.